

The purpose of the article is to research and highlight the features of discursive statements of the actualized segmented preposition of the questioning component and their correlation of a grammatical formal elementary (simple) sentence.

The existence of discursive statements testifies to the high level of development of the syntax of the Ukrainian language. This is due to the fact that the sphere of syntax specifically includes those linguistic units that are directly intended to communicate with people and directly correlate with the separation of reality.

In order to actualize the questioning component in discursive statements the following means are used: questioning intonation, which manifests itself in raising the tone on the word related to the question; the order of words, which mostly consists in moving the word related to the beginning of the statement; question particles are, if not, etc.; interrogative pronouns who, what, who, who, how, where, from, from, how, when, how, why, why.

The analysis of discursive statements enables to understand better the peculiarity of the systematic organization of syntactic units, to find out the features of grammatical semantics, potential functional and stylistic possibilities in terms of the national specificity of the Ukrainian syntax.

Keywords: *coherent speech syntax, discourse, text, discourse statement, correlation, simple sentence, questioning component*

УДК 81'367.7:81'271.12

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «СИНТАКСИЧНА НОРМА» В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

С. В. ХАРЧЕНКО, доктор філологічних наук, доцент,
Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: lucynka@ukr.net

ORCID ID: 0000-0001-9336-1259²

Анотація. *У статті запропоновано скореговане визначення поняття «синтаксична норма». Простежено особливості дефініювання цього поняття в українському мовознавстві, зокрема зауважено, що перші спроби окреслити на наукових засадах поняття «синтаксична норма» датовані 20–30-ми роками ХХ століття, а наступні відбито в науково-довідкових і науково-навчальних джерелах 90-х років ХХ століття. Причиною такої тривалої перервою стали зовнішні чинники розвитку української літературної мови, зокрема мовна політика на теренах колишнього Радянської Союзу щодо національних, крім російської, мов. У структурі синтаксичної норми виокремлено імперативний компонент. Дихотомію експліцитного та імпліцитного потрактовано як особливість синтаксичної норми української літературної мови.*

Ключові слова: *літературна норма, синтаксична норма, літературна мова, українське мовознавство*

Поняття «норма» в сучасних науках, зокрема і в мовознавстві, є одним із фундаментальних, адже воно має універсальний характер. Проблема літературної норми, незважаючи на історичну тяглість, досі актуальна для наукових досліджень у різних гуманітарних царинах.

Вивчення синтаксичної норми має власну традицію і в українському мовознавстві. Їй присвячені праці М. Д. Гладкого, О. Б. Курило, М. Ф. Сулими, О. Н. Синявського, С. С. Смеречинського, І. І. Огієнка, Ю. В. Шевельова, І. Р. Вихованця,

В. М. Русанівського, М. М. Пилинського, С. Я. Єрмоленко, М. А. Жовтобрюха, К. Г. Городенської, Г. М. Яворської, О. О. Тараненка, В. Д. Шинкарука, Ж. В. Колоїз, І. Я. Завальнюк, Т. А. Коць, І. Д. Фаріон, С. В. Харченко та ін.

Мета розвідки – простежити особливості дефініювання поняття «синтаксична норма» в українському мовознавстві ХХ – початку ХХІ століття та уточнити його обсяг.

Визначення синтаксичної норми є одним із найважливіших визначень у синтаксичній царині, оскільки має й теоретичне, і практичне значення, а також є особливим як для дослідників мови, так і для її користувачів, адже літературна норма зобов'язує: із нею не потрібно погоджуватися – їй належить підпорядковуватися.

Здебільшого синтаксичну норму трактують як норми побудови синтаксичних конструкцій – словосполучень і речень [2, с. 11; 4, с. 139 та ін.]. У такому формулюванні визначення помилковим є те, що викликає заперечення, оскільки визначення подає себе через себе, утворюючи «хибне коло». З іншого боку, терміном *синтаксична конструкція* охоплюють і словосполучення, і речення, і частини речень із граматицізованою будовою. Дефініювання цього терміна звужене. Інше поширене визначення синтаксичної норми – норма, що регулює правильне поєднання та розміщення слів у словосполученні, реченні, речень у тексті [5, с. 29] – потребує низки додаткових роз'яснень.

У підручниках і навчальних посібниках із культури мови / мовлення, як уже було зазначено, завжди декларують, що дотримання мовних норм становить найголовнішу умову звичайного функціонування мови у писемній та усній її формах, а з-поміж інших норм розрізняють і *граматичні* (морфологічні, синтаксичні), які регламентують правильне творення слів та їх форм, правильну побудову словосполучень і речень. Інколи термін *граматичні норми* не вживають, замінюючи його на два: морфологічні й синтаксичні норми, що, відповідно, роз'єднує й наведену вище дефініцію.

Традицію синонімічно вживати терміни *граматичний* і *синтаксичний* закладено ще в попередні періоди опису української літературної мови як високоорганізованої мови і наукового випрацювання літературної норми.

Перші ж спроби окреслити поняття «синтаксична норма» віднаходимо в працях М. Д. Гладкого [1, с. 48], де він витлумачив синтаксичну (у його термінології – граматичну) норму як зафіксовану в системі української синтакси й вироблену з лінгвістичної традиції української мови.

Наступні спроби дефініювати термін *синтаксична норма* відбито в науково-довідкових і науково-навчальних джерелах кінця 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. Зауважимо, що причиною такої тривалої перервою стали зовнішні чинники розвитку української літературної мови, зокрема мовна політика на теренах колишнього Радянського Союзу щодо національних, крім російської, мов [8, с. 93–112, 166–175].

Про синтаксичні норми (дефініцію, обсяг) ідеться в передмові до «Словника-довідника з культури української мови» (автори – Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. А. Сербенська, З. М. Терлак). Зокрема, зазначено, що одним із різновидів літературної норми як одного із центральних понять культури мови є синтаксична норма (це норми побудови синтаксичних конструкцій – словосполучень і речень). Далі подано види помилок, серед яких, ясна річ, називають синтаксичні, що виявляють через порушення синтаксичних зв'язків між словами (норм керування й узгодження), неправильне вживання дієприкметникових і дієприслівникових зворотів, неправильна побудова речень з однорідними членами, порушення порядку слів у реченні, порушення порядку розташування частин складного речення, змішування прямої та непрямої мови тощо [2, с. 11–12]. Зрозуміло, що призначення цього видання не передбачає докладного теоретичного аналізу проблеми синтаксичної норми.

Практично в кожному підручнику чи навчальному посібнику з української мови для вишів згадують про синтаксичні норми, однак переважно через поширені помилки. Наприклад, С. В. Шевчук розрізняє, крім інших, і синтаксичні, що їх потрактовує як

«усталені зразки побудови словосполучень, речень» [10, с. 8]. Проте авторка не наводить жодного прикладу на підтвердження цієї тези. Крім того, зазначено, що «в межах норми співіснують мовні варіанти – видозміни тієї самої мовної одиниці, наявні на різних мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному чи синтаксичному» [10, с. 8].

У навчальному посібникові «Культура фахового мовлення правника» А. С. Токарська та І. М. Кочан подають таке дефініювання синтаксичної норми: «Синтаксичні норми – це норми, які регламентують вибір правильної синтаксичної конструкції, це своєрідні правила побудови словосполучення, речення, тексту» [7, с. 238]. Це визначення засвідчує те, що автори розширюють межі дії синтаксичної норми від словосполучення до тексту. Хоч в одноосібному навчальному джерелі А. С. Токарська подає, що синтаксичні норми регламентують правильну побудову речень складних і простих без порушення правил логіки [7, с. 6], визначаючи дії синтаксичних норм уже тільки межами реченням (між цими навчальними посібниками минуло тільки два роки).

Констатуємо те, що «до *слабких* синтаксичних норм належать складні випадки керування іменників...» (курсив мій. – С. Х.) [7, с. 238], автори повинні були б подбати про пояснення цього поняття, про його значення для розвитку норми, мови, а також оперувати терміном *сильні синтаксичні норми*.

На переконання З. М. Терлака, «синтаксичні норми регламентують структуру словосполучень і речень і забезпечують найбільш стійкі і традиційні реалізації синтаксичної системи» [6, с. 493]. Запропоноване визначення усуває з об'єктів синтаксичного внормування синтаксичні засоби, синтаксичні зв'язки й синтаксичні відношення.

У російському мовознавстві, що на нього донедавна змушені були зважати українці і яке вважали за взірцеве, питання внормування й стандартування мови з подальшою кодифікацією на всіх структурних рівнях досить тривалий час було предметом наукових досліджень. Проте праць, присвячених теоретичним питанням синтаксичної норми, немає; переважно це праці практичного спрямування.

Н. Ю. Шведова терміном *граматична норма* окреслювала й поняття синтаксичної норми, витлумачуючи її як «таке утворення і вживання форм і категорій, що його, по-перше, послідовно відтворюють у колективній мовній практиці носіїв літературної мови – у певних умовах обмеження (функційно-стильових) або поза будь-якими обмеженнями – і, по-друге, має тенденцію до живої взаємодії з іншими ланками системи» [9, с. 13]. Науковець акцентує на таких властивостях синтаксичної норми, як створюваність і відтворюваність, а також взаємодії з іншими мовними рівнями. Однак таке тлумачення потребує уточнень. Щодо утворення форм варто наголосити на тому, що під час їх продукування (поверхневий рівень) використовуємо наявні структурні моделі речень, словосполучень (глибинний рівень), а отже, ми їх відтворюємо. Крім того, людина завжди комунікує у визначених кимось умовах (навіть коли йдеться про вільне, ліберальне тощо суспільство, але й таке суспільство живе за певними правилами).

Практичне спрямування має й монографія В. О. Іцковича «Нариси синтаксичної норми», опублікована ще 1982 року. Проте вона не містить дефініції синтаксичної норми, не визначені критерії її виокремлення, не з'ясовано її обсяг та інші питання. Те саме стосується й праці Г. О. Золотової «Про характер норми у синтаксисі». Наприклад, Г. О. Золотова пише: «... специфікою синтаксичного рівня, пов'язаного безпосередньо з процесом мислення і процесом комунікації, зумовлена особлива роль семантики в організації синтаксичних одиниць. Закономірно припустити, що ця загальна особливість синтаксису повинна виявити себе і у сфері синтаксичної норми» [3, с. 146]. І далі витлумачує практичну реалізацію окремих граматичних форм.

Незважаючи на практичну спрямованість наукових досліджень із питань синтаксичної норми, поза увагою мовознавців перебували й перебувають питання, пов'язані з безпосереднім використанням граматичних мовних ресурсів, адже неспростовним є факт соціально-мовної взаємодії. І теорія синтаксичної норми повинна охопити низку важливих положень, що сформувавши б своєрідний припис для мовців, який би якщо і не давав би готові алгоритми використання мовних конструкцій, то принаймні допомагав обрати оптимальний.

З одного боку, ми говоримо про те, що нормативними є ті елементи мови й висловлення, що вживають свідомо, з відчуттям їх семантичного та стилістичного значення (цінності), які узгоджуються з мовною традицією, семантичними й граматичними правилами української мови, а також зі спостереженими тенденціями її розвитку. Таку норму називають взірцевою. Зрештою, вона й формує літературну мову, що її приймає та використовує переважна частина освічених українців. Але постає й інше питання: ці визнавані мовні елементи є питомими або відповідними мовній системі, чи вони адепти, нав'язані русифікаторською мовно-культурною політикою колишнього Радянського Союзу, і як правильно розпізнати. З іншого ж боку, мову як знаряддя комунікації використовують і в офіційних, і в неофіційних комунікативних контактах. Набір (сукупність) висловів, їх форм і зв'язків, характерних для тих типів контактів, що в них мову трактують як цінність споживача, а конкретно як знаряддя (переказ інформації, умовляння тощо) спілкування, має свої риси. Ідеться про групу мовних засобів, які вживають у вільних контактах, насамперед у всіх неофіційних і ситуативно зумовлених. Тут говоримо про субнорму розмовну (неофіційну) загальну, субнорму розмовну (неофіційну) регіональну, або діалектну, субнорму професійну. Зрештою, такий розділ мовознавства, як діалектологія, визначаючи особливості граматичних форм і синтаксичних конструкцій діалектів, використовує термін *діалектна норма* (хоч і не послідовно), а стилістика – *стилістична норма*. У зарубіжному мовознавстві поділяють норму на офіційну та розмовну

Отже, спираючись на конструктивні міркування деяких своїх попередників і на власні спостереження **синтаксичну норму** витлумачуємо як сформований історично лінвокультурологічний феномен та основа літературної мови, що становить сукупність системно-граматичних, функційно-стильових синтаксичних одиниць (елементів) мовної системи, які в певний період (проміжок часу) апробовані та визнані суспільством (здебільшого всім суспільством і насамперед його освіченою частиною) за взірцеві, коректні або щонайменше можливі [8, с. 147].

У структурі синтаксичної норми, як і в іншій субнормі прескриптивної літературної норми, виокремлюємо імперативний компонент, тобто теоретично встановленої синтаксичної норми потрібно дотримуватися. Цей компонент формує, реалізує, забезпечує стабілізаційно-охоронну функцію літературної норми. Інша особливість синтаксичної норми полягає в тому, що її створює дихотомія експліцитного й імпліцитного. Експліцитність синтаксичної норми відбито в правилах, кодифікаційних джерелах (зокрема правила узгодження, керування, синтаксичні засоби поєднання частин складного речення), імпліцитність – у відсутності таких правил, зокрема, для синтаксичних відношень, що інколи йменують як мовне чуття, мовна підсвідомість.

Отже, синтаксична норма – механізм регулювання й граматичної системи літературної мови загалом, і «поведінки» елементів цієї системи. Вона формує уявлення про те, що правильне, нормативне в конкретній комунікативній ситуації стає основою пресупозицій комунікаторів, мовних очікувань від співрозмовника та мірилом оцінювання й протиставлення «нормативне – девіантне – можливе – діалектне».

Список використаних джерел

1. Гладкий, М. Наша газетна мова [Текст] / М.Гладкий. – Харків; Київ : Держ. вид-во України, 1930. – 175 с.
2. Гринчишин, Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідник з культури української мови. [Текст] / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська О., З. Терлак . – Львів : Фенікс, 1996. – 368 с.
3. Золотова, Г. А. О характере нормы в синтаксисе // Синтаксис и норма [Текст] / Г. А. Золотова .– Москва : Наука, 1974. – С. 145–175.
4. Літературна норма і мовна практика : монографія [Текст] / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Т. А. Коць та ін. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Ніжин : Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 320 с.
5. Олійник, О. Б., Шинкарук, В. Д., Гребницький, Г. М. Ділове мовлення : навч. посібник [Текст] / О. Б. Олійник, В. Д. Шинкарук, Г. М. Гребницький . – Київ : Кондор, 2009. – 262 с.
6. Терлак, З. Синтаксичні кальки в аспекті норми [Текст] / З. Терлак // Вісник Львівського університету. Серія: Філологічна. – 2004. – Випуск 34, ч. II. – С. 498–503.
7. Токарська, А. С., Кочан І.М. Культура фахового мовлення правника : навч. посібник. – Львів : Світ, 2003. – 321 с.
8. Харченко, С. Синтаксичні норми української літературної мови ХХ – початку ХХІ ст. : монографія [Текст]. / С.Харченко .//[відп. ред. К. Г. Городенська]. – Київ : Міленіум, 2017. – 417 с.
9. Шведова, Н. Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (словосочетание) [Текст] / Н. Ю. Шведова. – Москва : Просвещение, 1966. – 156 с.
10. Шевчук, С. В. Українське ділове мовлення : підручник [Текст] / С. В. Шевчук – 4-те вид., допов. і перероб. – Київ : Арії, 2007. – 576 с.

References

1. Hladyki M. (1930) *Nasha hazetna mova* [Our newspaper language]. – Kharkiv; Kyiv : Derzh. vyd-vo Ukrainy. 175 s.
2. Hrynchyshyn D., Kapeliushnyi A., Serbenska O., Terlak Z. (1996) *Slovyk-dovidnyk z kultury ukrainiskoi movy* [Dictionary of Ukrainian culture]. Lviv : Feniks. 368 s.
3. Zolotova H. A. (1974) *O kharaktere normy v syntaksyse* [About the character of the norm in the syntax] // *Syntaksys y norma*. – Moskva : Nauka, S. 145–175.
4. *Literaturna norma i movna praktyka* (2013) [Literary norm and language practice]: monohrafiia / S. Ya. Yermolenko, S. P. Bybyk, T. A. Kots ta in. ; za red. S. Ya. Yermolenko. – Nizhyn : Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 320 s.
5. Oliinyk O. B., Shynkaruk V. D., Hrebnytskyi H. M. (2009) *Dilove movlennia* [Business speech]: navch. posibnyk. – Kyiv : Kondor, 262 s.
6. Terlak Z. (2004) *Syntaksychni kalky v aspekti normy* [Syntactic calques in the aspect of the norm] // *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Filolohichna. Vypusk 34, ch. II*. S. 498–503
7. Tokarska A. S., Kochan I.M. (2003) *Kultura fakhovoho movlennia pravnyka* [Culture of lawyer's professional speech]: navch. posibnyk. – Lviv : Svit, 321 s
8. Kharchenko S. (2017) *Syntaksychni normy ukrainiskoi literaturnoi movy ХХ – pochatku ХХІ st.* [Syntactic norms of the Ukrainian literary language XX - early XXI century.] : monohrafiia / [vidp. red. K. H. Horodenska]. Kyiv : Milenium, 417 s.
9. Shvedova N. Yu. (1966) *Aktivnye protsessy v sovremennom russkom syntaksyse (slovosochetanye)* [Syntactic norms of the Ukrainian literary language XX - early XXI century.]. – Moskva : Prosveshchenye, 156 s.
10. Shevchuk S. V. (2007) *Ukrainske dilove movlennia* [Ukrainian business speech]: pidruchnyk. – 4-te vyd., dopov. i pererob. Kyiv : Arii, 576 s.

ИНСТИТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ «СИНТАКСИЧЕСКАЯ НОРМА» В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

С. В. Харченко

Аннотация. В статье предложено уточненное определение понятия «синтаксическая норма». Прослежены особенности дефинирования этого понятия в украинском языкознании, в частности, отмечено, что первые попытки определить на научных принципах понятие «синтаксическая норма» датированы 20-30-ми годами XX века, а следующие отражены в научно-справочных и научно-учебных источниках 90-х годов XX века. Причиной такого длительного перерыва стали внешние факторы развития украинского литературного языка, в частности, языковая политика на территории бывшего Советского Союза в отношении национальных, кроме русского, языков. В структуре синтаксической нормы выделены императивный компонент. Дихотомию эксплицитного и имплицитного истолковано как особенность синтаксической нормы украинского литературного языка.

Ключевые слова: литературная норма, синтаксическая норма, литературный язык, украинское языкознание

INSTITUTIONALIZATION OF CONCEPT "SYNTACTIC NORM" IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

S. V. Kharchenko

Abstract. The notion of "norm" in modern sciences, in particular in linguistics, is one of the fundamental ones, because it has a universal character. The problem of the literary norm, despite the historical continuity, is still relevant to scientific research in various humanitarian realms.

The **purpose** of this article is to trace the peculiarities of definition of the concept of "syntactic norm" in the Ukrainian linguistics of the XX - the beginning of the XXI century and to clarify its scope.

The definition of a syntactic norm is one of the most important definitions in the syntactic sphere, since it has both theoretical and practical significance.

There are three basic research **methods**: supervision-based linguistic description, arrangement of language facts and phenomena, systemic analysis.

Result. The first attempts to outline the concept of "syntactic norm" are found in the academic papers by M. D. Gladky, where he interpreted the syntactic (in his terminology - grammatical) norm as it is in the system of Ukrainian syntax and in the linguistic tradition of the Ukrainian language.

The following attempts to define the term "syntactic norm" are reflected in the papers of the late 90's of the twentieth century. - beginning of the XXI century. It should be noted that the reason for such a long break was the external factors of the development of the Ukrainian literary language, in particular the language policy in the former Soviet Union regarding national languages.

Definition for the syntactic norm is given in the preface to the Dictionary of Reference for the Culture of the Ukrainian Language (authors - D. G. Grinchishin, A. O. Kapelyushnij, O. A. Serbens'ka, Z. M. Terlak). In particular, it is noted that one of the varieties of the literary norm as one of the central concepts of the culture of a language is the syntactic norm (these are the rules for formation of syntactic units –phrases and sentences).

Consequently, the syntactic norm is interpreted as the historically linguocultural phenomenon and the basis of the literary language, which is a set of systematic grammatical, functionally-styled syntactic units (elements) of the linguistic system that have been tested and acknowledged by society for a certain period.

Conclusions: Thus, the syntactic norm is the mechanism of regulation and the grammatical system of a literary language in general, and the “behavior” of elements of this system. It forms the notion about what is correct, normative in a concrete communicative situation. It becomes the basis for the interlocuters’ presupposition, linguistic expectations from the interlocutor and the measure of evaluation and opposition “normative – deviant – possible – dialectal”.

Keywords: *literary norm, syntactic norm, literary language, Ukrainian linguistics.*

УДК 811(=161.2)(045)

МОВА ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Л. Є. АЗАРОВА, доктор філологічних наук, професор,
Вінницький національний технічний університет
E-mail: azarova.larusa@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2631-8151³

Анотація. У статті висвітлено роль мови як джерела духовного життя народу, визначального чинника і головної ознаки ідентичності української нації. Проаналізовано причини й наслідки двомовності в Україні. З’ясовано, що двомовність на державному рівні є руйнівним процесом для країни. Доведено, що єдине консолідоване суспільство може витворюватися лише на ґрунті спільної духовності й мови, позаяк саме вона є тим визначальним чинником, який характеризує самотождність нації. Визначено, що мова забезпечує кореляцію взаємостосунків у міжсуспільному та міждержавному просторі. Установлено, що Україна має цілеспрямовано й послідовно проводити в життя вже обрану нею мовну політику з її пріоритетним напрямом – виконанням 10-ї статті Конституції, адже нація тільки тоді може бути повністю функціональною, якщо мова виконує всі належні їй функції. Підтверджено, що мовна політика визначає курс держави на зовнішньополітичній арені, формує концепт самоусвідомлення народу себе як нації. Окреслено перспективи розвитку та функціонування української мови в Україні.

Ключові слова: мовна ситуація, генетичний код, державна мова, феномен нації, мовна політика, двомовність, визначальний чинник ідентичності нації

Мова є стрижневим елементом на кожному з етапів виникнення та розвитку держави. Становлення народу тісно пов’язане з формуванням його мови. Жодне суспільство, на якому б рівні воно не було, не може існувати без мови. Це стосується всіх народів, усіх верств і прошарків суспільства й кожної окремої людини. Оскільки мова – явище суспільне, то не лише загибель суспільства призводить до зникнення мови, а й умирання мови спричиняє зникнення нації, яка не вберегла своєї мови. Мовна система обслуговує всі сфери нашого життя, унормовує та структурує парадигму відносин нації загалом і кожного з її представників зокрема. Вона є об’єктом уваги мовознавців з огляду на мовну політику, яку провадить певна країна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальне розуміння поняття мовної ситуації досліджували такі мовознавці як: П. Кононенко, Л. Скуратівський, Г. Шевхова, Л. Масенко, В. Русанівський, О. Мельничук, І. Білодід, О. Тараненко, І. Усаченко, М. Степаненко, О. Ткаченко та ін. Вони розглядали весь комплекс особливостей мови й різних сторін духовної культури нації, мовну політику в історичному аспекті розвитку українського суспільства, мову як ознаку державності, специфіку співвідношення